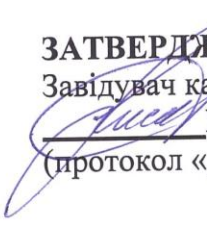

ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра екології, збалансованого природокористування та захисту довкілля

ЗАТВЕРДЖЕНО КАФЕДРОЮ

Завідувач кафедри,

 Павло ПИСАРЕНКО

(протокол « 1 » вересня 2025 р. № 1)

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
(обов'язкова навчальна дисципліна)

ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ

освітньо-професійна програма

спеціальність

галузь знань

рівень вищої освіти

навчально-науковий інститут

Екологія

101 Екологія

10 Природничі науки

Перший бакалаврський

Агротехнологій, селекції та екології

Полтава

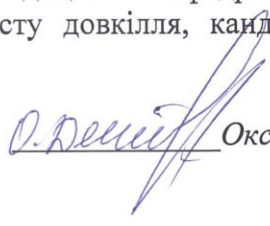
2025/2026 н.р.

Робоча програма навчальної дисципліни *Екологія людини* для здобувачів вищої освіти за освітньо-професійною програмою «Екологія» спеціальності 101 Екологія

Мова викладання державна

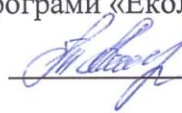
Розробник: *Диченко О.Ю.*, доцент кафедри екології, збалансованого природокористування та захисту довкілля, кандидат сільськогосподарських наук

«01» вересня 2025 року

 Оксана ДИЧЕНКО

Погоджено гарантом освітньої програми «Екологія»

« 01 » вересня 2025 року

 Анна ТАРАНЕНКО

Схвалено радою з якості вищої освіти спеціальності «Екологія»

протокол 2 вересня 2025 року № 1

Голова ради з якості вищої освіти спеціальності Марина ГАЛИЦЬКА

© ПДАУ 2025 рік

1. Опис навчальної дисципліни

Елементи характеристики	Денна форма здобуття освіти
Загальна кількість годин	150
Кількість кредитів	5,0
Місце в індивідуальному навчальному плані ЗВО – обов'язкова	
Рік навчання (шифр курсу)	2
Семестр	3
Лекції (годин)	26
Практичні (семінарські) (годин)	24
Лабораторні (годин)	-
Самостійна робота (годин)	100
у т. ч. індивідуальні завдання (вказати форму) (годин)	-
Форма семестрового контролю	екзамен

2. Мета вивчення навчальної дисципліни

Мета вивчення навчальної дисципліни: формування у здобувачів науково-теоретичних знань і практичних навичок щодо взаємодії людини з довкіллям; вивчення впливу природних та антропогенних чинників зовнішнього середовища на функціонування людського організму; опанування знань щодо фізіологічних механізмів адаптації людини до умов навколишнього середовища.

3. Передумови для вивчення навчальної дисципліни

Перелік дисциплін, які передують її вивченню: «Загальна екологія».

4. Компетентності

Загальні:

- знання та розуміння предметної області та професійної діяльності.
- здатність до адаптації та дії в новій ситуації.
- здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

Фахові:

- здатність до оцінки впливу процесів техногенезу на стан навколишнього середовища та виявлення екологічних ризиків, пов'язаних з виробничою діяльністю.
- здатність щодо використання системного підходу при розробці заходів щодо зменшення техногенного навантаження на території та здоров'я людей.

5. Програмні результати навчання

ПРН 25. Зберігати та примножувати досягнення і цінності суспільства на основі розуміння місця предметної області у загальній системі знань, використовувати різні види та форми рухової активності для ведення здорового способу життя.

ПРН 27. Уміти виявляти та оцінювати екологічні ризики та еколого-економічні збитки за забруднення довкілля та розробляти рекомендації щодо зменшення техногенного навантаження на території та здоров'я людей.

Співвідношення програмних результатів навчання із очікуваними результатами навчання

Програмний результат навчання (визначений освітньою програмою)	Очікувані результати навчання навчальної дисципліни
ПРН 25. Зберігати та примножувати досягнення і цінності суспільства на основі розуміння місця предметної області у загальній системі знань, використовувати різні види та форми рухової активності для ведення здорового способу життя.	<i>Володіти прийомами використання чинників, що обумовлюють здоров'я людини. Уміти самостійно аналізувати показники стану здоров'я людини. Знати основні принципи харчування людини і нормування якості харчування, що забезпечують здоровий спосіб життя.</i>
ПРН 27. Уміти виявляти та оцінювати екологічні ризики та еколого-економічні збитки за забруднення довкілля та розробляти рекомендації щодо зменшення техногенного навантаження на території та здоров'я людей.	<i>Демонструвати теоретичні знання щодо системного підходу до аналізу взаємовідносин людини з середовищем існування. Аналізувати комплексний показник стану людського суспільства, а також роль природно-історичного середовища і спадковості у формуванні та розвитку людини.</i>

6. Методи навчання і викладання

Словесні методи: лекція, розповідь-пояснення, бесіда.

Наочні методи: ілюстрування, демонстрування, спостереження.

Практичні методи: практичні роботи, робота з навчально-методичною літературою: конспектування, тезування, розрахункові роботи.

Самостійна робота без контролю викладача: завдання самостійної роботи.

Методи з розвитку соціальних навичок: презентація, доповіді, робота в команді.

7. Програма навчальної дисципліни

Тема 1. Екологія людини як наука. Предмет, мета, завдання і зміст дисципліни. Актуальність і методи наукових досліджень екології людини в оптимізації навколишнього середовища. Системний підхід до аналізу

взаємовідносин людини з середовищем її існування. Історія розвитку дисципліни «Екологія людини». Найважливіші аксіоми екології людини. Значення екології людини як науки в системі природничих і гуманітарних наук

Тема 2. Еволюція взаємодії людини і природи. Світ та особливості його існування. Феномен людини та основні тлумачення її походження. Історія та етапи взаємовідносин людини і природи. В.І. Вернадський про роль біосфери і ноосфери в історії Землі. Здоров'я людини як комплексний показник стану людського суспільства. Сучасні проблеми вибору критеріїв оцінки здоров'я населення. Роль природно – історичного середовища і спадковості у формуванні та розвитку людини.

Тема 3. Соціально-демографічний аспект екології людини. Життєвий потенціал людини. Тривалість життя і чинники, що на неї впливають. Демографічна поведінка, народжуваність і відтворення населення. Показники стану здоров'я населення. Морфофізіологічні зміни людського організму. Норма реакції і географічні умови середовища. Генофонд людини та агресивні фактори середовища. Природний рух населення. Етноси та етнічні процеси. Ендоекологічний статус людини. Антропо – екологічні критерії якості навколишнього середовища.

Тема 4. Адаптація людини до умов навколишнього середовища. Поняття про адаптацію та акліматизацію людини. Механізми та загальні закономірності адаптації людини. Адаптогенні фактори. Особливості протікання адаптаційних процесів. Специфічні та неспецифічні адаптації. Адаптації і спадковість. Генетична адаптація, генетичні маніпуляції, генна інженерія і біотехнологія. Адаптація людини до стресогенних чинників.

Тема 5. Вплив природних факторів навколишнього середовища на здоров'я людини. Онтогенез людини. Класифікація впливів зовнішнього середовища на людський організм: абіотичний, фізичний, геофізичний, геохімічний фактори, післядія радіаційного впливу. Природно-ендемичні захворювання. Біотичний компонент в житті людини. Вчення про природні осередки захворювань. Біоритми та їх класифікація. Часова організація організму людини. Десинхроноз як патологічний стан при порушенні біоритмів організму людини.

Тема 6. Вплив на здоров'я людини антропогенних екологічних чинників. Вплив антропогенних факторів на людський організм. Чинники, що обумовлюють здоров'я людини. Здоров'я людини і хімічні забруднювачі. Вплив важких металів, пестицидів та інших хімічних факторів. Післядія впливу мутагенів та канцерогенних речовин. Фізичні антропогенні чинники. Реакції організму людини на вплив чинників довкілля.

Тема 7. Валеологічні аспекти здоров'я та довголіття. Методологічні основи валеології. Система понять: якість умов життя, здоров'я, хвороба. Біологічні і соціальні потреби людини. Екотрофологія як наука про оптимальне харчування різних верств населення з дотриманням національних звичаїв та традицій. Місто і здоров'я населення. Харчування людини і нормування якості харчування. Здоровий спосіб життя. Основи кінезіотерапії. Узагальнений індекс здоров'я.

Структура (тематичний план) навчальної дисципліни

Назви тем	Кількість годин			
	денна форма			
	усього	у тому числі		
		л	п	с.р
Тема 1. Екологія людини як наука	18	2	-	16
Тема 2. Еволюція взаємодії людини і природи.	22	4	4	14
Тема 3. Соціально-демографічний аспект екології людини.	22	4	4	14
Тема 4. Адаптація людини до умов навколишнього середовища.	22	4	4	14
Тема 5. Вплив природних факторів навколишнього середовища на здоров'я людини.	22	4	4	14
Тема 6. Вплив на здоров'я людини антропогенних екологічних чинників.	22	4	4	14
Тема 7. Валеологічні аспекти здоров'я та довголіття.	22	4	4	14
Усього годин	150	26	24	100

8. Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
Тема 2. Еволюція взаємодії людини і природи		
1	Визначення коефіцієнта екологічної відповідності умов проживання людини	4
Тема 3. Соціально-демографічний аспект екології людини		
2	Визначення рівня людського розвитку	4
Тема 4. Адаптація людини до умов навколишнього середовища		
3	Оцінка функціонального стану та адаптивних можливостей організму людини	4
Тема 5. Вплив природних факторів навколишнього середовища на здоров'я людини		
4	Дослідження адаптації організму до високих та низьких температур. Визначення хронобіотипу людини.	4
Тема 6. Вплив на здоров'я людини антропогенних екологічних чинників		
5	Вивчення впливу дії шкідливих речовин на організм людини.	4
Тема 7. Валеологічні аспекти здоров'я та довголіття		
6	Діагностика та моніторинг стану здоров'я. Розроблення екологічно збалансованого раціону харчування.	4
Разом		24

9. Теми самостійної роботи

Назва теми	Кількість годин
Тема 1. Екологія людини як наука	16
Тема 2. Еволюція взаємодії людини і природи.	14
Тема 3. Соціально-демографічний аспект екології людини.	14
Тема 4. Адаптація людини до умов навколишнього середовища.	14
Тема 5. Вплив природних факторів навколишнього середовища на здоров'я людини.	14
Тема 6. Вплив на здоров'я людини антропогенних екологічних чинників.	14
Тема 7. Валеологічні аспекти здоров'я та довголіття.	14
Разом	100

10. Індивідуальні завдання

Індивідуальна робота з дисципліни «Екологія людини» навчальним планом не передбачена.

11. Оцінювання результатів навчання

Програмні результати навчання	Форми контролю програмних результатів навчання
ПРН 25. Зберігати та примножувати досягнення і цінності суспільства на основі розуміння місця предметної області у загальній системі знань, використовувати різні види та форми рухової активності для ведення здорового способу життя.	виконання вправ на практичних заняттях, виконання завдань для самостійної роботи
ПРН 27. Уміти виявляти та оцінювати екологічні ризики та екологоекономічні збитки за забруднення довкілля та розробляти рекомендації щодо зменшення техногенного навантаження на території та здоров'я людей.	

Критерієм успішного навчання є досягнення здобувачем вищої освіти мінімальних порогових рівнів оцінок за кожним запланованим результатом навчання. Одним із обов'язкових елементів освітнього процесу є систематичний поточний контроль і підсумкова оцінка рівня досягнення результатів навчання.

Схема нарахування балів з навчальної дисципліни

Назва теми/Форма семестрового контролю	Форми контролю результатів навчання здобувачів вищої освіти			Разом
	виконання вправ на практичних заняттях	виконання завдання самостійної роботи	екзамен	
<i>Тема 1. Екологія людини як наука</i>	-	-	-	-
<i>Тема 2. Еволюція взаємодії людини і природи.</i>	10	-	-	10
<i>Тема 3. Соціально-демографічний аспект екології людини.</i>	10	4	-	14
<i>Тема 4. Адаптація людини до умов навколишнього середовища.</i>	10	4	-	14
<i>Тема 5. Вплив природних факторів навколишнього середовища на здоров'я людини.</i>	10	4	-	14
<i>Тема 6. Вплив на здоров'я людини антропогенних екологічних чинників.</i>	10	4	-	14
<i>Тема 7. Валеологічні аспекти здоров'я та довголіття.</i>	10	4	-	14
Екзамен	-	-	20	80
Разом	60	20	20	100

Усі форми контрольних заходів повинні містити шкалу та критерії оцінювання результатів навчання

Шкала та критерії оцінювання практичних занять

Кількість балів	Критерії оцінювання
9-10	Відмінне виконання практичної частини роботи та вільне знання теоретичної частини практичної роботи.
7-8	Достатнє виконання практичної частини роботи з невеликою кількістю неточностей, та знання теоретичної частини практичної роботи.
5-6	В цілому правильна робота з незначною кількістю помилок та поверхневе знання теоретичної частини практичної роботи
1-4	Виконання практичної частини роботи задовольняє мінімальним критеріям, відсутні відповіді на питання теоретичної частини практичної роботи, що не дає можливість оцінити формування компетентностей і досягнення програмних результатів.

Шкала та критерії оцінювання самостійної роботи

<i>Кількість балів</i>	<i>Критерії оцінювання</i>
3-4	Здобувачем надана повна відповідь на завдання (не менше 90% потрібної інформації).
1-2	Здобувачем надана коротка відповідь на завдання із суттєвими помилками (менше 30% потрібної інформації).

Шкала та критерії оцінювання екзамену

<i>№ п/п</i>	<i>Кількість балів</i>	<i>Критерії оцінювання</i>
Теоретичне питання № 1	0-3	Механічне відтворення матеріалу зі значними помилками, відповідь містить стилістичні та граматичні помилки
	3-4	Свідоме і повне відтворення матеріалу з незначними помилками, дещо порушена логічність, виклад матеріалу достатньо обґрунтований, відповідь правильна.
	5	Виклад матеріалу обґрунтований, знання матеріалу глибокі, присутня особиста думка і критичний аналіз, відповідь вірна.
Теоретичне питання № 2	0-3	Механічне відтворення матеріалу зі значними помилками, відповідь містить стилістичні та граматичні помилки
	3-4	Свідоме і повне відтворення матеріалу з незначними помилками, дещо порушена логічність, виклад матеріалу достатньо обґрунтований, відповідь правильна.
	5	Виклад матеріалу обґрунтований, знання матеріалу глибокі, присутня особиста думка і критичний аналіз, відповідь вірна.
Теоретичне питання № 3	0-3	Несвідоме, механічне відтворення теоретичного матеріалу, присутні значні помилки, використання невірної методики розрахунків, наявність арифметичних помилок
	4-7	Свідоме і повне відтворення матеріалу з незначними помилками, дещо порушена логічність, виклад матеріалу достатньо обґрунтований, відповідь правильна
	8-10	Виклад матеріалу обґрунтований, знання матеріалу глибокі, присутня особиста думка і критичний аналіз, відповідь вірна.
<i>Всього (максимальна)</i>	<i>20</i>	

12. Інструменти, обладнання та програмне забезпечення, використання яких передбачено під час реалізації навчальної дисципліни

Засоби навчання: інформаційний супровід із використанням платформи Moodle; ноутбук; пристрій мультимедійний (проектор); проекційний екран; матеріал Microsoft Power Point (презентації).

13. Політика навчальної дисципліни

- щодо термінів виконання та перескладання:	<i>Поточний контроль</i> здійснюється під час проведення практичних занять із метою перевірки рівня засвоєння здобувачем вищої освіти навчального матеріалу, підготовленості до виконання конкретних завдань і виконання самостійної роботи. Поточне оцінювання має забезпечити ефективний зворотний зв'язок для здобувача вищої освіти та надати йому можливість використовувати отримані результати для покращення своїх показників під час наступного оцінювання. <i>Семестровий контроль</i> проводиться у формі екзамену за розкладом згідно з графіком навчального процесу. Здобувач вищої освіти може бути недопущеним до семестрового контролю з навчальної дисципліни у разі набрання кількості балів менше ніж межа незадовільного навчання на дату семестрового контролю. Здобувачу вищої освіти, який одержав під час екзаменаційної сесії незадовільну оцінку (FX) або не був допущений до семестрового контролю, дозволяється ліквідувати підсумкову академічну заборгованість. Ліквідація здобувачем підсумкової академічної заборгованості здійснюється згідно з графіком ліквідації підсумкової академічної заборгованості. Здобувач вищої освіти, який одержав під час семестрового контролю оцінку F за ЄКТС, проходить повторне вивчення навчальної дисципліни за індивідуальною програмою. <i>Повторне проходження контрольного заходу</i> для ліквідації підсумкової академічної заборгованості допускається не більше двох разів із кожної навчальної дисципліни: один раз викладачеві, другий – комісії, яку формує директор навчально-наукового інституту, за участю викладачів відповідної кафедри. Отримана оцінка у разі другого повторного проходження контрольного заходу є остаточною. Повторне проходження контрольного заходу для підвищення позитивної оцінки з навчальної дисципліни здійснюється тільки один раз із дозволу першого проректора на підставі заяви здобувача вищої освіти. Кількість навчальних дисциплін, які можна перездати здобувачу вищої освіти за весь період навчання, не повинна перевищувати чотирьох. Оцінка, отримана під час перездачі, є остаточною і не підлягає оскарженню.
--	--

- щодо академічної доброчесності:	Здобувач вищої освіти повинен дотримуватись Кодексу академічної доброчесності та Кодексу про етику викладача та здобувача вищої освіти Полтавського державного аграрного університету.
- щодо відвідування занять:	Навчання здобувачів вищої освіти, що передбачає проведення навчальних занять згідно розкладу упродовж навчального року передбачає їх безпосередню участь в освітньому процесі. Відвідування здобувачами вищої освіти всіх видів навчальних занять є обов'язковим. Відмітка про відвідування занять здобувачами здійснюється в журналі обліку аудиторної навчальної роботи викладача.
- щодо зарахування результатів неформальної / інформальної освіти:	На здобувачів вищої освіти поширюється право про визнання результатів навчання, набутих у неформальній / інформальній освіті перед опануванням даної освітньої компоненти. Особливості неформального / інформального навчання регламентовані Положенням про порядок визнання результатів навчання, набутих у неформальній та інформальній освіті, здобувачами вищої освіти Полтавського державного аграрного університету.
- щодо оскарження результатів оцінювання:	Після оголошення результатів поточного або семестрового контролю здобувач освіти має право звернутися до викладача з проханням надати роз'яснення щодо отриманої оцінки. У разі неможливості спільного врегулювання ситуації здобувач вищої освіти має право оскаржити результати контрольних заходів. Підставами для оскарження результату оцінювання можуть бути: недотримання викладачем системи оцінювання, вказаної у робочій програмі навчальної дисципліни, необ'єктивне оцінювання та/або наявність конфлікту інтересів, якщо про його існування здобувачу вищої освіти не було і не могло бути відомо до проведення оцінювання. Результат оцінювання може бути оскаржений не пізніше наступного робочого дня після його оголошення. Для оскарження результату оцінювання здобувач вищої освіти звертається з письмовою заявою до директора навчально-наукового інституту, яку розглядає апеляційна комісія, сформована розпорядженням декану факультету. Апеляційна комісія протягом трьох робочих днів ухвалює рішення про наявність або відсутність підстав оскарження результату оцінювання. Присутність здобувача вищої освіти на засіданнях апеляційної комісії є обов'язковою. Висновки апеляційної комісії оформляються відповідним протоколом і доводяться до відома здобувача вищої освіти і викладача. Результатом розгляду апеляції є прийняття апеляційною комісією одного з двох

	рішень: попередня оцінка знань здобувача вищої освіти відповідає рівню досягнення результатів навчання і не змінюється або попередня оцінка знань здобувача вищої освіти не відповідає рівню досягнення результатів і здобувач заслуговує іншої оцінки (вказується нова оцінка відповідно до чинної в Університеті шкали оцінювання результатів навчання). За результатом апеляції оцінка результатів навчання здобувача вищої освіти не може бути зменшена.
--	--

14. Рекомендовані джерела інформації

Основні

1. Білявський Г.О., Бочковська Т.Ю. Екологія людини: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 256 с.
2. Руденко Л.Г., Шевченко І. В. Екологія людини: підручник. Харків: Право, 2023. 312 с.
3. Скакун М.П. Гігієна та екологія: підручник. Київ: Медицина, 2020. 480 с.
4. Трофимова І.О. Екологія людини: навч. посіб. Черкаси: ЧДТУ, 2022. 174 с.
5. Єгорова О.В. Екологія людини: підручник. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2023. 328 с.

Допоміжні

1. Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій: навч. посіб. /Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології; за наук. ред. Т.М. Титаренко. К.: Міленіум. 2011. 272 с.
2. Залеський І.І., Клименко М.О. Екологія людини: Підручник. Рівне. 2013. 385 с.
3. Кириєнко Т.В. Екологія людини. Вінниця: ПП «Друкарня «Твори»». 2015. 176 с.
4. Плаксієнко І.Л. Екологія людини: особистісна складова. Полтава: Смірнов А.Л. 2018. 212 с.
5. Соломенко Л.І. Екологія людини. К.: Центр учбової літератури. 2016. 120 с.
6. Хаєцький Г.С. Екологія людини. Вінниця: ФОП «Корзун Д.Ю.». 2014. 306 с.
7. Хоменко П.В., Фастовець А.В. Методи діагностики функціонального стану організму у фізичній реабілітації, фізичній культурі та спорті: навч. посібник. Полтава: ФОП Болотін. 2014. 272 с.
8. Кириєнко Т.В. Екологія людини: курс лекцій. Вінниця: ПП «Друкарня «Твори»», 2015. 176 с.

9. Методики вивчення повсякденного стресу і способів розв'язання кризових життєвих ситуацій / О. Я. Кляпець, Б. П. Лазоренко, Л. А. Лепіхова, В. В. Савінов; за ред. Т. М. Титаренко. К. : Міленіум, 2009. 120 с.
10. Некос А.Н., Багрова Л.О., Клименко М.О. Екологія людини: Підручник. Х.:ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. 346 с.
11. Петрук, В.Г., Турчик П.М., Бобко О.О. Екологія людини. Ч.1: навч. посіб. Вінниця: ВНТУ, 2011. 148.
12. Писаренко П.В., Самойлік М.С., Диченко О.Ю., Середа М.С., Погосян А.А. Медико-біологічна та токсикологічна оцінка використання біопрепаратів у землеробстві/Вісник ПДАА. 2021. № 1. С. 187-196.
13. Писаренко П.В., Самойлік М.С., Диченко О.Ю. Estimation of resource-ecological safety in the region: methodical and methodological aspects. Таврійський науковий вісник. Серія: Сільськогосподарські, 2024. Вип. №136. С. 322–329.
14. Pavlo Pysarenko, Maryna Samojlik, Viktor Pysarenko, Ivan Mostoviak, Anna Taranenko, Serhiy Taranenko, Oksana Dychenko, Vyacheslav Lastovka, Dmytro Husinsky. Assessment of Landfills and their Impact on the Soil: a Local Study in Ukraine. Rocznik Ochrona Środowiska. 26, 178-186. doi.org/10.54740/ros.2024.019. Scopus.
15. Писаренко П.В., Самойлік М.С., Диченко О.Ю. Цьова Ю.А. Екотоксикологічна оцінка впливу звалищ твердих побутових відходів на прилеглі агроценози. Вісник ПДАА. Полтава, 2022. №2. 149-156. С.
16. Pavlo Pysarenko, Maryna Samojlik, Maryna Galytska, Oksana Dychenko, Vladyslav Shpyrna, Lastovka Vyacheslav, Husinsky Dmytro, Oleksiy Zhylin. Using of probiotics and associated formation water as a basic fertiliser. Journal of Ecological Engineering, 2025, 26(5), 301–309 <https://doi.org/10.12911/22998993/201384>. Scopus

Інформаційні ресурси

1. Залеський І.І., Клименко М.О. Екологія людини [електронний підручник]. Режим доступу: https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/Zeleskiy_2005_288.pdf.
2. Основи екології людини. [електронний підручник]. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Solomenko_Liudmyla/Ekolohiia_liudyny.pdf.
3. Екологія, право, людина. Режим доступу: <https://epl.org.ua/>.
4. Екологія людини – галузь сучасної науки. Режим доступу: <http://library.kr.ua/orhus/ecol.html>.
5. Юрочко Т., Бубенчикова С. Реформування та розвиток системи охорони здоров'я в Україні. Режим доступу: URL: https://rpr.org.ua/wpcontent/uploads/2019/04/Fin_11.Toronto_Ohorona_zdorovya.pdf.
6. Щодо пріоритетних напрямів вдосконалення вітчизняної сфери охорони здоров'я: аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2012. Режим доступу: URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/480>.